

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Abdiraşidov, Zaynabidin. *İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar–İlişkiler–Tesir)*. Çev. Hatice Kerimoğlu. Selenge Yayınları, 2022.*

Ahmet Özkan**

“Hiç kimse Kıvrımlı İsmail Bey Gaspıralı kadar bütün Türklük gayesini vuzuh, sebat ve ısrarla nazariyatta takip fiiliyatta tatbiki saymemiştir.”
Yusuף AKÇURA

Dilde, fikirde, işte birlik şiarıyla Kıvrım’dan yola çıkan ve kısa sürede bütün Türk dünyasını tesiri altına alan nevi şahsına münhasır bir isim olan İsmail Bey Gaspıralı, yaşadığı dönemden günümüze uzanan süre zarfında önemli bir şahsiyet olarak ön plana çıkmış ve etki ettiği alanlarda derin izler bırakmıştır. Bu noktadan hareketle İsmail Bey Gaspıralı ve onun ortaya koyduğu fikirlerle alakalı pek çok çalışma yapılmıştır¹. Ancak Gaspıralı’nın düşünce dünyasının Türkistan’a etkisi üzerine yapılan çalışmalar ayrıca bir öneme sahiptir. Bu noktada özellikle Türkistan’daki reform ihtiyacına bağlı olarak yaşanan gelişmeleri Gaspıralı’nın fikirleri üzerinden değerlendiren önemli bir eser ön plana çıkmaktadır. Bu eser 2022 yılının Ocak ayında Selenge Yayınları tarafından basılan ve Zaynabidin Abdiraşidov’a ait olan Rusçadan Türkçeye çevirisi ise Hatice Kerimoğlu tarafından yapılan çalışmadır.

* Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Özkan, Ahmet. “Abdiraşidov, Zaynabidin. İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan (Temaslar–İlişkiler–Tesir). Çev. Hatice Kerimoğlu. Selenge Yayınları, 2022.” *bilig*, no. 105, 2023, ss. 183-191.

** Öğr. Gör. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi – Ankara/Türkiye
ORCID: 0000-0001-9716-2687
ozkan.a@hbv.edu.tr

19. yüzyılın sonlarında Türkistan toplumunda baş gösteren reform ihtiyacı İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünsel temellerini oluşturduğu ve meşalesini yaktığı Ceditçilik fikriyle vücut bulmuştur. Gaspıralı'nın başlattığı Ceditçilik hareketi özellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Rus işgali altında bulunan Türkistan coğrafyasında Türklük bilincinin korunmasında ve gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Nitekim bu eser, İsmail Bey Gaspıralı'nın ortaya koyduğu düşüncelerin Türkistan coğrafyasına ne ölçüde etki ettiğini anlamak adına mühim bir çalışmadır. Keza İsmail Bey Gaspıralı, Türkistan Ceditçileri için manevi bir öğretmen ve reform hareketinin sembolü olmuştur.

Kitap giriş ve sonuç kısmı dışında beş bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde yazar, Gaspıralı'nın hangi şart ve koşullar altında çalışmalarını sürdürdüğü ile ilgili bir çerçeve ortaya koymuş ve yaşadığı zorlukları ele alarak Ceditçilik'in serencamını ortaya koymuştur. Özellikle Ceditçilik'in ortaya çıkışını Müslüman okullarında yapılan reformlarla ilişkilendiren düşünürlerin yaklaşımlarını okuyucuya sunmuştur. Bunun yanı sıra Gaspıralı'nın Cedit Hareketi'nin ilk aşamasında Rusya Müslümanlarını tek bir çerçeve içine almaya çalıştığı tespit edilse de sonrasında bu yaklaşımın Gaspıralı tarafından doğru olmadığı kabulü ile birlikte meseleye yaklaşımını değiştirdiği ve yerel destekçilerinden gelen her türlü girişime destek vermeye başladığı görülmüştür. Ayrıca Zaynabidin, çalışmasında ele aldığı Türkistan'ı, Hive ve Buhara Hanlıkları'ndan ayırmayarak, coğrafi bir bölge olarak Rusya'nın işgal ettiği Rus Türkistan'ını da içine alacak şekilde değerlendirmiştir. Zira 19. yüzyılın sonunda idari olarak Türkistan toprakları; Rus Türkistan'ı, Buhara ve Hive Hanlıklarından oluşmakla birlikte bahsi geçen hanlıklar resmî olarak bağımsız, siyasi ve ekonomik olarak Rusya'ya bağımlıydı.

Eserin “Reformların Ön Koşulları” başlıklı ilk bölümünde 19. yüzyılın sonlarında Türkistan'da ortaya çıkan reform ihtiyaçları eğitim boyutuyla ayrıntılı olarak irdelenmiştir. Bu minvalde Türkistan idaresinin eğitim doktrini, Türkistan'daki Rus eğitim kurumları, Rus ve yerli okullar nezdinde Ruslaştırma politikası ve geleneksel eğitim sistemi üzerinde durulmuştur. Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da geleneksel eğitim sistemi üzerinde durulurken, bu sistemin ezberci bir yapıya sahip olması, Ceditçiler tarafından eleştirilmiştir. Dolayısıyla Ceditçiler, modern eğitim sistemine duydukları arzudan ötürü geleneksel kalıpları değiştirmeye çalışmışlardır².

Şüphesiz bu çalışmanın ve çabanın mimarı Ceditçilik anlayışını getiren İsmail Bey Gaspıralı olmuştur³. Ceditçilik'in her ne kadar 19. yüzyılın başlarında ortaya çıktığı düşünülse de Gaspıralı'nın *Usûl-i Cedit* metoduyla 1884 senesinde Kırım'da açtığı okulla başlamıştır. Bunun yanı sıra bir Kırım Türkü olan eğitimci İsmail Bey Gaspıralı 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında sadece Rusya Müslümanları arasında değil, birçok Şark memleketleri Müslümanları arasında, Transkafkasya ve Orta Asya bölgesinde Müslüman mekteplerin en büyük reformcusu olarak ön plana çıkmış ve bu bölgelerde de okulların açılmasına aracı olmuştur⁴.

Çalışmanın “Türkistan'da İsmail Gaspıralı'ya Karşı Tutum” başlıklı ikinci bölümünde Türkistan'da İsmail Bey Gaspıralı'ya yönelik yaklaşım tüm boyutlarıyla irdelenmiştir. Kitabın ilk bölümünde de ele alındığı üzere Gaspıralı'nın Türkistan'daki Rus idaresinin eğitim politikalarını yakından takip ettiği bilinmektedir. Buna karşılık Türkistan'daki üst düzey yerel Rus idarecileri ve bazı Ruslar tarafından iyi tanınan Gaspıralı farklı tanımlamalara maruz kalmıştır. Türkistan'da bulunan üst düzey yerli yetkililer Gaspıralı'nın eğitim aktivitelerine ve onun kişiliğine bağlı olarak onu ulusal bir lider olarak tanımlarken, yerel Rus yetkililer ise Gaspıralı'yı siyasi bir hasım olarak görmüştür⁵. Ne var ki bu algılamalardan öte Gaspıralı'nın yeni eğitim modeli ve anlayışı Türkistan'daki eğitim kurumlarında da reformu öngörüyordu. Gaspıralı Türkistan Genel Valiliğine Müslüman okullarda reform yapılması gerektiğini ve eğitim modelinde kolaylaştırmaya gidilmesini salık veriyordu. Özellikle Gaspıralı'nın mevcut mekteplerdeki altı yıl olan eğitim süresini iki yıla indirme arzusu yeni öğretim modelinin özünü açıklıyordu. İlköğretimin ana dilde yapılması gerektiğine dikkat çeken Gaspıralı, muallimlerin yerel halk temsilcilerinden oluşmasını istiyordu. Gaspıralı'nın bu reform talepleri Kırım'da başarıyla uygulanabilmiştir. Ancak Türkistan Genel Valiliği tarafından Gaspıralı'nın amacının farklı olduğu düşünülmüş ve Rus eğitimciler tarafından bir rakip olarak görülmüştür⁶. Tam da bu noktada ilgili bölümde Türkistanlı Müslümanların Gaspıralı ile ilişkisi iki yönden ele alınmıştır. Bunlardan ilki Buhara ve Hive hükümdarlarının ve yetkililerinin -resmî yerel çevrelerin- Gaspıralı ile kurduğu münasebet, ikincisi ise Türkistan'daki yerli aydınların Gaspıralı ile geliştirdiği ilişki olmuştur. Bu ilişkiler ayrı ayrı başlıklar altında incelenmiş ve okuyucuya sunulmuştur.

Kitabın “Yeni Usul Mekteplerinin Tarihi ve Uygulama” başlıklı üçüncü bölümünde yeni bir yol arayışında olan Gaspıralı’nın Türkistan seyahatlerine değinilmiştir. Bu kapsamda “Yeni Usul” nerede ve nasıl çıkmıştır? Rusya Müslümanları ve *Usûl-i Cedit* arasındaki etkileşimin boyutu nedir? Bu sorulara bağlı olarak Türkistan’da Yeni Usul Mekteplerinin açılması ve İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan seyahati kapsamında ilk tanışma olarak nitelendirilen Bahçesaray’dan Taşkent’e gerçekleştirdiği seyahat ve siyasi destek arayışı için yaptığı Semerkant seyahatine yer verilmiştir. Her ne kadar İsmail Bey Gaspıralı öncesinde Rusya Müslümanları arasında eğitim kurumlarının ıslah edilmesi fikri ortaya çıksa da eğitimde yenileşme kavramını tam olarak uygulamaya koyan kişi şüphesiz İsmail Bey Gaspıralı olmuştur. Esasında Gaspıralı’nın yenileşme ve reform isteği; Müslüman toplumlarda düzen sağlama, modernleşme ve toplumu zamanın getirdiği değişikliklere hazır hâle getirme amacıyla şekillenmiştir. Tüm bunları hayata geçirilebilmek için gerekli olan temel ise Müslüman ilkokullarındaki eğitim kalitesinin artırılmasıdır. Nitekim Gaspıralı için milletlerin geleceği ancak ve ancak okula ve eğitime bağlı olarak gelişim gösterebilir. Bu noktadan hareketle yola çıkan Gaspıralı, Avrupa pedagojisinin mimarlarından Jan Amos Komenskiy’nin fikirlerini anlamaya çalışmış ve anladıklarını kendi modelinde tatbik etmiştir. Ayrıca yine önemli bir pedagog olan Johann Heinrich Pestalozzi’nin öğretilerinden faydalanmıştır. Her iki pedagog ve düşünürün öğretilerini anlayarak bu öğretileri geliştiren Gaspıralı, sistemi genişletmiş ve ona kendisi yeni kurallar eklemiştir. Bu kuralları, yöntemleri ve öğretileri geliştiren, değiştiren ve Müslüman geleneklerine uygun hale getiren Gaspıralı, *Usûl-i Cedit* anlayışı ile hayata geçirmiştir. *Usûl-i Cedit* Gaspıralı için hayati öneme sahiptir. Zira bu yöntemin uygulanması ile birlikte Rusya Müslümanlarının kısa sürede yeni bir gelişme düzeyine erişeceğine inanmıştır⁷. Gaspıralı’nın yeni eğitim metodunu eski eğitim metoduyla mukayese eden ve bunu tablolastırarak ilgili bölüme ekleyen Zaynabidin, konunun anlaşılması ve ortaya çıkan farklılıkları bir bütün olarak görmek adına okuyucuya sunmuştur.

Kitabın dördüncü bölümünde yazar, millî meseleler konusunda aydınların nasıl pozisyon aldığını kurulan cemiyetler ve yürütülen siyasi faaliyetler üzerinden incelemiştir. Özellikle ihdas edilen Müslüman hayır kurumlarının değerlendirmesini Rus kanunları çerçevesinde yapmıştır. Hayır kurumlarının kurulabilmesi için neler gerektiğine ilişkin mevcut Rus kanunlarının

tarihsel serencamı enine boyuna incelenmiş ve dört dönemde ele alınmıştır. Dönemsel incelemenin akabinde İslam dininin en yaygın hayırseverlik kurumu olan zekât ve sadakaya ilişkin Rus toplumunun menfi bakışı net bir şekilde ortaya konmuştur. Zira Rus toplumuna göre yürütülen devlet politikası doğrudur ve gayrimüslim bir ülkede zekât ve sadaka olmamalıdır. Nitekim dönemin Rus kanunlarında Müslüman hayır kurumlarına ilişkin kavramlar yoktur. Dahası bu kavramların resmî olarak kullanımı yasaktır. Ancak Gaspıralı İsmail, Rusya'da 19. yüzyılın ikinci yarısında yapılan reformlar ve yeni bir burjuvazinin ortaya çıkmasına bağlı olarak örgütlü hareketlerin yapılabilmesine imkân tanıyan ortamın oluşması neticesinde sosyal faaliyetlerin yardım ve eğitim kurumları aracılığıyla yapılmasına izin verilmesini fırsata çevirerek çıkardığı *Tercüman Gazetesi* aracılığıyla bir propaganda kampanyası başlatmıştır⁸. Her yerde hayır kurumlarının açılmasını ve bu kurumlar aracılığıyla bağış toplanacak bir sitemin inşasını sağlamaya çalışmıştır. Gaspıralı'nın bu gayretleri ve çalışmaları sonuç vermiş 20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya Müslümanlarına ait hayır kurumlarının sayısı artmaya başlamıştır. Tam da bu noktada Zaynabidin çalışmasında Rus İmparatorluğu'nda bulunan hayır kurumlarının adedini şehirlerde ve şehir dışında olmak üzere bölgesel olarak tasnif etmiş ve bunu tablolaştırarak okuyucuya sunmuştur. Yine aynı şekilde İmparatorlukta ve Türkistan'da sosyal yardım sağlayan toplam kurum sayısını, bu kurumların bölgelere dağılımına göre sermayelerini, gelir ve giderleri ile yardımlardan faydalanan kişi sayılarını yine tablolar hâlinde okuyucuya sunmuştur. Bu bağlamda verilen tablolar konunun anlaşılması ve çalışmanın zenginliği açısından okuyucuya fayda sunmaktadır. Buna ek olarak bu bölümde son olarak yazar, Türkistan Müslümanlarının hayırseverliği konusunu ele alarak Türkistan'daki ilk Müslüman hayır cemiyetlerini ve siyasi hareketleri değerlendirmiştir.

Türkistan Müslüman basınına içeriden ve dışarıdan bir bakış açısıyla ele alınan çalışmanın beşinci bölümünde Rusya Müslümanlarında basın faaliyetleri ve Rus İmparatorluğu'ndaki ilk Müslüman gazeteler incelenmiştir. Ayrıca İsmail Bey Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman Gazetesi'*nde Türkistan'ın kendisine nasıl yer bulduğu ve *Tercüman Gazetesi* üzerinden Türkistan'daki Müslüman basınının ne durumda olduğu analiz edilmiştir. Tüm bu konulara değinilmesi önem arz etmektedir. Zira 20. yüzyılın başlangıcı Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Müslümanlar için

oldukça elverişli bir dönem olmuştur. Özellikle Rus İmparatorluğu'nun Japonya'yla girdiği savaştan mağlup olarak ayrılması, içeriden ve dışarıdan baskılara karşı koyamamasına neden olmuştur. Bu baskılar karşısında 1905 yılında Rus imparatoru tarafından yayınlanan manifestoyla ülkedeki tüm gruplara özgürlük verilmiştir. Yine bu manifestoyla Rusya Müslümanları için ulusal bir basın kurma hakkı tanınmıştır. Tıpkı diğer bölümlerde olduğu gibi bu bölümde de Zaynabidin, gerekli kaynakçalara erişim sağlayarak dönemin Müslüman kitapları ve diğer basılı yayınları satan kitapçıların sayısına ilişkin verileri okuyucuyla paylaşmıştır. Rus İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın son çeyreğinde Tiflis'te yayımlanan *Ziya-i Kafkasya* Gazetesi ilk çıkartılan Türkçe gazete olarak kabul edilmektedir. Yine 1880'li yıllarda Rus topraklarında çıkartılan beş gazete mevcuttu: *Ziya*, *Ekinçi*, *Keşkül*, *TVG* ve *Tercüman*. Mevcut gazetelerden Gaspıralı İsmail'in *Tercüman Gazetesi*, Müslüman basının kurucusu olma özelliğine sahiptir. Gaspıralı İsmail gazetecilik faaliyetleri için büyük çaba harcamış ve pek çok farklı yayın için izin alma gayreti gösterse de her seferinde menfi cevaplarla karşılaşmıştır. Ancak o ümidini ve azmini hiçbir zaman yitirmemiştir. *Millete hizmet etmek istiyorsan, elinden gelen işle başla* sözüyle kendi yol haritasını çizmiştir ve bu uğurda mücadele etmiştir. Bu mücadeleleri sonucunda 10 Nisan 1881'de *Tercüman Gazetesi*'nin ilk sayısını çıkarmıştır. *Tercüman Gazetesi*, çıktığı günden itibaren yirmi yıl boyunca Rusya'da yayın yapan tek özel gazete unvanına sahip olmuştur. Gazete sadece Rusya Müslümanlarına değil, çevre ülkelerdeki Müslümanların da sorunlarını ve meselelerini kapsayacak şekilde hazırlanıyordu. Tam da bu aşamada yazarın basın yayın faaliyetlerine ilişkin tespitleri ve çıkan gazetenin Kırım'dan Taşkent'e, İstanbul'dan Kazan'a kadar dünyanın çeşitli bölgelerinde okunup anlaşılabilmesine ilişkin analizleri oldukça önemlidir. Keza yine aynı şekilde Gaspıralı'nın çıkardığı gazetede Türkistan'ı tüm yönleriyle el alma çabası ve Rus hükümetinin Türkistan'da izlediği iskân, toprak ve eğitim politikasına geniş ölçüde yer verdiğinin belirtilmesi de önemlidir⁹.

İsmail Bey Gaspıralı, hakkında pek çok eser kaleme alınmış; hayatı, fikirleri, gayretleri, çalışmaları ve Ceditçilik anlayışı başta olmak üzere birçok konu incelenmiştir. Ancak Zaynabidin'e ait bu eseri farklı ve orijinal kılan 19. yüzyılın sonunda okul reformuyla başlayan Rus Ceditçiliğinin 20. yüzyılın başlarında büyük bir sosyo-politik güç hâline geldiğinden hareketle Türkistan'a etkisinin irdelenmiş olmasıdır. Zira etkili ve etkin bir

reformcu olarak Gaspıralı faaliyetlerinin en başından itibaren Türkistan'a, yerli Müslüman toplumuna, bölgenin sorunlarına ve endişelerine, kültürel ve tarihsel değerlerine özel bir ihtimamla eğilmiştir. Bu ilgi ve merak Türkistan'daki eğitim politikasını ve Rus okullarının mevcut durumunu kendi gazetesi olan *Tercüman*'da teferruatlı bir şekilde incelemesine sebep olmuştur. Duyduğu rahatsızlıklardan ötürü Müslüman eğitim sistemini reforme etmeyi kendisine amaç edinen Gaspıralı ortaya koyduğu *Usûl-i Cedit* ile bunu başarmak için büyük mücadeleler vermiştir. Dolayısıyla Türkistan Ceditçileri için Gaspıralı, yeni Müslüman lider tipinin canlı bir sembolü hâline gelmiştir. Türkistan Ceditçileri, *Tercüman Gazetesi*'ni yakinen takip etmiş, Gaspıralı İsmail Bey'in fikirlerinin takipçisi olmuş ve yaptıkları tüm faaliyetlerinde Gaspıralı İsmail Bey tarafından desteklenmiştir.

Nitekim Zaynabidin Abdıraşidov tarafından Rusça olarak kaleme alınan ve Rusçadan Türkçeye çevirisini Hatice Kerimoğlu'nun yaptığı, Selenge Yayınlarından çıkan "İsmail Gaspıralı ve XX. Yüzyılın Başlarında Türkistan" isimli eser; zengin kaynakçası, akıcı üslubu ve sarih anlatımıyla literatüre kazandırılmış önemli bir eser olma özelliğine sahiptir. Özellikle çalışmada Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Tataristan Cumhuriyeti Halk Arşivi, Rus İmparatorluğu Dış Politika Arşivi, Rusya Federasyonu Devlet Arşivi ve Rusya Devlet Tarihi Arşivinden faydalanılması kapsamlı bir çalışma olduğunun göstergesidir. Yine aynı şekilde eserde başvuru birincil ve ikincil kaynakların çeşitliliği çalışmayı güçlendirmiştir. Ayrıca kitabın son kısmında ek olarak verilen 1901 yılı itibarıyla Türkistan Genel Valiliği sınırları içinde bulunan hayır kurumlarının oblastlar özelinde değerlendirilmesi çalışmayı güçlendiren bir husus olarak ön plana çıkmaktadır. Son kısımda bulunan dizin bölümü de anahtar kelimelere ve kavramlara erişimi kolaylaştırmaktadır.

Açıklamalar

1 Şüphesiz bu çalışmalar arasında en kapsamlı olanlardan bir tanesi baş editörlüğünü Hakan Kırımlı'nın üstlendiği ve pek çok yazarın yer aldığı, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından 2004 yılında çıkarılan "İsmail Bey Gaspıralı İçin" isimli çalışmadır; bk. Kırımlı, Hakan. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004.

- 2 Bunun yanı sıra Gaspıralı İsmail'in faaliyetleri ve Ceditçilik hareketi için bk. Yaman, Ertuğrul. *Gaspıralı İsmail ve Türkçede Birlik*. Akçağ Yayınları, 2015.
- 3 Ayrıca İsmail Bey Gaspıralı'nın hayatına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Acar, Aykut, Ahmet Özkan ve Ozan Yetkin. "İsmail Bey Gaspıralı ve Türk Birliği Düşüncesi." *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, cilt: 3, sayı: 1, 2018, ss. 9-19.
- 4 Nitekim Gaspıralı, Bahçesaray'da var olan eğitim sisteminin zorluğundan kaynaklanan problemi aşmak için nispeten daha kolay olan "usûl-i savtiyye" olarak bilinen "fonetik metodu"nu uygulayarak "Usûl-i Cedit" olarak adlandırılan "yeni usûl" mekteplerini ilk defa faaliyete sokan kişi olması hasebiyle oldukça önemlidir. Gaspıralı, Kırım'da uyguladığı bu "yeni usûl" metodun Buhara, Taşkent, Semerkand, Buhara, Kazan, Ufa ve Orenburg gibi şehirlere de yayılmasını sağlamış ve bu bölgelerde pek çok mektebin açılmasına vesile olmuştur, bk. Turdiyev, Şirali. "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan." Kırımlı, Hakan. *İsmail Bey Gaspıralı*. Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 2004, ss. 625-629.
- 5 İsmail Bey Gaspıralı'nın Usul-i Cedit eğitim anlayışı başta olmak üzere şahsiyetine, fikirlerine ve ülkücülüğüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Hablemitoğlu, Necip. *Gaspıralı İsmail*. Pozitif Yayınları, 2017.
- 6 Özellikle Gaspıralı'nın ilk mekteplerde medreseleri ıslah etme düşüncesine ilişkin ayrıntılı bilgi için Kırım Cumhuriyeti Harbiye ve Hariciye Bakanı, siyaset adamı Cafer Seydahmet Kırımer tarafından ele alınan çalışmaya bk. Kırımer, Cafer Seydahmet. *Gaspıralı İsmail Bey "Dilde, Fikirde, İşde Birlik"*. Dü. Ramazan Bakkal. 3. İstanbul: Biyografi Net Yayıncılık, 2021.
- 7 "İsmail Gaspıralı, eğitim anlayışıyla Rusya Müslümanlarının modernleşmesinde yeni bir kapı açmıştır. Okuma-yazma öğretiminin hızlanması, Müslümanlar arasında yeni bir neslin yetişmesini sağlamıştır. Usûl-i Cedit eğitiminin yaygınlaşması, ilk mektep kitaplarının ortaya çıkması, yeni edebî türlerde eserler verilmesi daha geniş bir ifade ile Rusya Türklerinin-Müslümanlarının dünya görüşünün değişmesinde Gaspıralı neredeyse tek başına başarılı olmuştur". Usûl-i Cedit eğitim anlayışına dair ayrıntılı bilgi için bk. Türkyılmaz, Selçuk. *İsmail Gaspıralı ve Rusya Türklerinde Millî Uyanış, Usul-i Cedit Eğitim*. Ketebe Yayınları, 2018.

- 8 İsmail Bey Gaspıralı'nın Kırım'da çıkarmış olduğu Tercüman Gazetesi'ne ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Devlet, Nadir. *İsmail Gaspıralı; Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*. Başlık Yayın Grubu, 2011.
- 9 Özellikle Ceditçilik ve basın faaliyetlerinin Türkistan'da nasıl bir görünüme sahip olduğunu ayrıntılı olarak incelemek için bk. Öztürk, Gülcennet. "Türkistan'da Ceditçilik ve Basın Faaliyetleri." *İletişim Çalışmaları Dergisi*, sayı: 1, 2016, ss. 95-115.

